

דין ערב – שיטת הריטב"א

לקידושין דף ז,א

קידושין דף ו,ב - ז,א:

אמר רבא: תן מנה לפלוני ואקדש לך - מקודשת מדין ערב. ערב לאו אף ע"ג דלא מטי הנאה לידיה קא משעביד נפשיה, האי איתתא נמי, אע"ג דלא מטי הנאה לידה קא משעבדא ומקניא נפשה. רבא משווה: כשם שערב מתחייב לשלם בדיבור, למרות שלא קיבל לידיו את מעות ההלוואה, כך גם האשה מתקדשת בדיבור בלא לקבל את כסף הקידושין.

שיטת הריטב"א שדין ערב מטעם הנאה

כיצד באמת מתקדשת האשה, בלא שהגיע לידה הנאה (כלשון הגמרא: "דלא מטי הנאה לידה")? וכיצד משתעבד הערב בדיבור? הריטב"א מסביר:

"ערב לאו אע"ג דלא מטי הנאה לידיה משתעבד" – פירוש: לאו למימרא דלא מטי ליה שום הנאה, דאם כן במאי משתעבד? אלא לומר דאע"ג דלא מטי לידיה הנאת המעות שהוציא המלוה, ולא הגיע לידו של ערב לא כסף ולא שוה כסף, אפילו הכי משתעבד בהנאה דמטי ליה שהלוה לזה על אמונתו, דהנאה בכל דוכתא חשובה ככסף כדפרישנא בכמה דוכתי, הכא נמי אע"ג דלא מטי לידה הנאת מנה עצמו מקניא נפשה בהיא הנאה דשויה פרוטה דיהיב מנה לפלוני בדבורה.

כלומר: האשה אמנם לא קיבלה הנאה מהמעות, אבל יש לה הנאה מעצם ביצוע רצונה, וזה גם ההסבר כיצד הערב משתעבד.¹

הסבר הסוגייה ב"ב לפי הריטב"א

לכאורה הסבר זה של הריטב"א לקניין שבאמצעותו משתעבד הערב מפורש בגמרא בבא בתרא קעג, בדברי רב אשי: "בההוא הנאה דקא מהימן ליה גמר ומשעבד נפשיה", וקצת תמוה: מדוע לא הזכיר הריטב"א כאן גמרא זו? אבל כאשר מעיינים היטב בגמרא בב"ב משמע שדברי רב אשי נאמרו רק כתשובה לשאלה מדוע התחייבותו של הערב אינה נחשבת 'אסמכתא', ולא כהסבר לעצם הקניין שבו הערב משתעבד. אדרבא, הסוגייה בב"ב לפני כן שאלה מהו המקור לכך שערב משתעבד בדברים, והביאה מספר מקורות לכך (התשובה הסופית בסוגייה היא על סמך הפסוק במשלי שמתאר את הערב), והסברו של רב אשי לא הובא כלל! אם כן הגמרא ב"ב נראית כסותרת את דברי הריטב"א במסכת קידושין?²

אבל הריטב"א ב"ב שם כתב שהמקורות שהביאה הגמ' שם מהפסוקים הם "לאסמכתא וזכר לדבר בעלמא". לגבי ההסבר של רב אשי בסוף הסוגייה שם כתב הריטב"א:

¹ יש בזה כמובן מעט דוחק, שכן הגמרא כאן אומרת באופן סתמי: "לא מטי הנאה לידיה".

² כבר העירו מחנה אפרים הלכות ערב תחילת סימן א ושו"ת רע"א החדשות אה"ע סימן ז (הבאתי בנספח), שבגמרא עצמה ב"ב קעג, ניתן לפרש שהיא הנאה נאמר רק לאפוקי מדין אסמכתא.

“בההיא הנאה דקא מהימן ליה גמר ומשעבד נפשיה” - פי’ משעבד נפשיה כאילו קיבל המעות ממש לטובתו ולא היה קונס עצמו בשום דבר, שאין בו אסמכתא. וזהו מה שחידש רב אשי, דאנן נמי מעיקרא הכי סברינן

דערב דמשתעבד בדברים בשעת מתן מעות אינו אלא משום הנאה זו, דאי לא במה נשתעבד!?

כלומר: גם בתחילת הסוגייה (לפני רב אשי) ידענו שהטעם שערב משתעבד הוא על ידי ההנאה, ולא בדיבור בלבד (והפסוקים שהובאו בגמרא לעיל הם רמז בלבד). חידושו של רב אשי הוא ההסבר שלו מדוע התחייבותו של הערב אינה נחשבת אסמכתא = משום שהערב קיבל הנאה. מוסיף הריטב”א ומסביר: סברתו של רב אשי שאין חיסרון של אסמכתא אינה משום שהערב קיבל קצת הנאה, שהרי הערב מתחייב בסכום כסף גדול יותר משווי ההנאה, ובדרך כלל מצב כזה נחשב אסמכתא! חידושו של רב אשי הוא שבעיני הערב נחשב (מבחינת התחושה הנפשית) “כאילו קיבל המעות ממש לטובתו”, ולכן הוא מסכים להשתעבד בשווי המעות, ואינו רואה בהתחייבות זו שלו דבר שמעבר למה שקיבל (ולא היה קונס עצמו בשום דבר”). אבל מבחינה הלכתית (ולא מבחינת תחושת הערב) מעשה הקניין הוא מטעם קבלת הנאה, ולא משום שנחשב כאילו הוא הלווה.³

דברי הריטב”א ב”ב (שנדחק לומר שגם לפני רב אשי ידענו שערב משתעבד באמצעות קבלת הנאה) הם בהתאם לשיטתו כאן במסכת קידושין, שהבין מסברה שערב משתעבד בקבלת הנאה.

קושיית פני יהושע על הריטב”א

פני יהושע הביא את דברי הריטב”א בסוגייתנו והקשה עליהם:

ולכאורה יש לתמוה, דעל זה לא היה צריך להביא מדין ערב, דפשיטא בכולה סוגיין דהיכא דהנאה שוה

פרוטה מקודשת!

(מחמת קושיה זו נטה פני יהושע לדרך אחרת מהריטב”א, שהקידושין אינם מחמת ההנאה). מצאתי באחרוני זמננו⁴ שהקשו שאלה זו (בלי לראות שקדמם פני”י), ותירצו (באופנים שונים) שנתנית המנה לפלוני היא הנאה בעייתית, ולכן נזקק רבא לחדש שתועיל. תשובתיהם לא התיישבו על לבי, כפי שכתבתי כאן בהערה.⁵ אבל מלבד האמור בהערה יש להקשות על תשובות אלו:

א. הריטב”א כתב:

... דאע”ג דלא מטי לידיה הנאת המעות שהוציא המלווה, ולא הגיע לידו של ערב לא כסף ולא שוה כסף.

אפילו הכי משתעבד בהנאה...

³ נראה שזו גם כוונת הרשב”ם ב”ב שם (ד”ה גמר ומשתעבד), שפתח ואמר שמשתעבד בלב שלם, והוסיף שכאילו הוא עצמו הלווה. לכאורה זו סתירה! אלא נראה שדברי הרשב”ם שכאילו הוא עצמו הלווה נאמרו כדי להסביר מדוע הערב משתעבד על סכום זה בלב שלם ואין פגם של אסמכתא (אבל קבלת הנאה מועטת לא היתה גורמת להשתעבד בלב שלם).

זו גם תשובה לסתירה נוספת בדברי רשב”ם. כאן כותב רשב”ם לגבי ערב סתם שכאילו הוא הלווה, ולהלן קעד, א מסביר רשב”ם (ד”ה כולן וד”ה תן לו) שערב קבלן נחשב שהוא הלווה, משא”כ ערב סתם!! התשובה היא שבערב סתם רק מבחינת התחושה הנפשית נחשב כאילו הוא הלווה, אבל הלכתית הוא לא הלווה (ולכן לא נפרעים ממנו תחילה כשיש נכסים ללווה). ובערב קבלן גם מבחינת ההלכה נחשב שהערב הוא הלווה (ולכן לפי חכמים נפרעים ממנו גם כשיש נכסים ללווה). ולפי חכמים יתכן שאין בערב קבלן בכלל בעיה של אסמכתא, שהרי אין הערב יכול לסמוך על כך שהלווה ישלם).

⁴ הגרש”ז אויערבך בשו”ת מנחת שלמה ח”א סימן עד, שיעורי רבי שמואל רוזובסקי אות קב.

⁵ מנחת שלמה תירץ: א. כאן עיקר הנתניה היא לאדם אחר, ולכן הו”א שלא תועיל ההנאה. וצ”ב: מה בכך שאדם אחר נהנה יותר מהאשה? די בכך שהאשה נהנתה והתכוונה להתקדש בכך! ב. החידוש הוא שהנאה זו שווה לאשה פרוטה. לעני”ד הדבר תלוי באומדנא מציאותית, האם ההנאה שווה לאשה פרוטה, ורבא חידש רק באופן שמסתבר ששווה לאשה פרוטה. ג. ר’ שמואל רוזובסקי עונה שרק הנאה שיש לה חשיבות של ממון מועיל כקנין כסף, ולומדים מערב שהנאה זו נחשבת ממון. הדברים אינם מובנים לי: כל הנאה שאנשים משלמים עליה נחשבת ממון! (ר’ שמואל דוחה את תשובתו מסיבה טובה אחרת, עיי”ש).

מלשון הריטב"א משמע שהחידוש של רבא אינו דווקא ביחס להנאה המיוחדת שניתן ממון לפלוני לבקשת האשה, אלא החידוש הוא **עצם הדין שהנאה מועילה**, ואין צורך דווקא בחפץ מוחשי: כסף או חפץ השהו כסף. ב. אילו היה החידוש קשור להנאה המיוחדת של נתינת המנה לפלוני, אין לרבא הוכחה מהשתעבודות הערב, שכן ההנאה של האשה בסוגייתנו וההנאה של הערב הן הנאות שונות: הערב נהנה מכך שסומכים עליו ומלווים על סמך הבטחתו, ואילו האשה נהנית כך שמוציאים ממון על פי ציוויה, אבל לא סמכו עליה.⁶

תירוץ

לענ"ד אין מקום כלל להקשות בסגנון שהקשה פני יהושע - שפשוט בכל הסוגיות שהנאה השהו פרוטה מועילה - שכן סוגיות הגמרא עשויות להיות מאוחרות לדברי רבא! (למשל: לעיל בדף ה,ב, אומר אביי שמקדש בהנאת מלוה מקודשת, אבל אביי הוא בן זמנו של רבא, ואין להקשות על רבא "פשיטא" בגלל שאביי אמר את אותו עיקרון). יש מקום להקשות רק אם נמצא מקור בר סמכא לפני רבא שכבר מחדש שהנאה מועילה כמו כסף לקידושין. ר' שמואל רוזוסבקי הקשה ממשנה מפורשת להלן דף סג,א שאפשר לקדש בהנאה, אבל זו טעות: במשנה מדובר שמקדש אותה בפרוטה, וההנאה היא רק תנאי, וכפי שמסביר ריש לקיש בגמרא שם את המשנה, וכפי שמדייקת הגמרא שם מלשון המשנה עצמה (שנקטה "על מנת").

אמנם הגמרא להלן בדף סג,א מביאה שתי ברייתות שמבואר בהן שניתן לקדש באמצעות הנאה השהו פרוטה. יתכן שרבא לא הכיר ברייתות אלו, או שהעדיף להביא מקור מוסמך יותר: מהמשניות הרבות העוסקות בדין ערב, ולא מברייתות בודדות.⁷

ההבדל בין ההנאה בערב ובאשה

לגבי ערב מבואר בגמ' ב"ב קעג,ב שההנאה שיש לו היא "ההיא הנאה דקא מהימן ליה", כלומר: המלווה סמך עליו והאמין לו שיחזיר, ובזכות כך הסכים להלוות. בסוגייתנו, כאשר האשה אומרת "תן מנה לפלוני" מדובר בהנאה אחרת: האשה נהנית מכך שהחתן הסכים לתת מעות לפלוני כפי בקשתה. (אבל אין פה כלל עניין של אמיונות שמייחס החתן לאשה, שהרי הכסף ניתן לפלוני במתנה בלי ציפיה שהכסף יחזור). וכן כתבו הראשונים.⁸ קשה, למה בערב ממש נצרכה הגמרא לטעם שיש הנאה שמהימן ליה, ולא אומרת הגמרא שיש לערב הנאה בכך שנעשה רצונו ונתנו ללווה מנה בדיבורו?⁹ תחילה חשבתי לתרץ שבהלוואה לא נחשב שהמלווה הוציא מעות על פי דיבורו של הערב, כיון שהוא עתיד לקבל את מעותיו חזרה, ואין זו הנאה חשובה לערב. אבל חזרתי בי, שכן הריטב"א¹⁰, והרשב"א¹¹ כתבו שאם אמרה האשה "הלווה מעות לפלוני ואתקדש אני לך" מקודשת מדין ערב, ומוכח שגם בהלוואה יש את ההנאה שהוציא מעות על פיה.

⁶ כבר עמד על כך ר' שמואל רוזובסקי שם. לפי התירוץ הראשון של מנחת שלמה הנזכר לעיל הקושי בטל, כי הן במקרה של רבא כאן והן בערב עיקר הנתנה היא לאדם אחר (לפלוני, או ללווה).

⁷ רש"י כאן כתב: "מדן ערב - ממה שמצינו בתורה שהערב משתעבד למלוה אנו יכולין ללמוד". נראה שאין הכוונה לתורה שבכתב (שכן לא מפורש בתורה שבכתב דין ערב), אלא שכך פשוט בכל התורה שבעל פה - במשניות וברייתות.

⁸ (ריטב"א: יש לה הנאה "דיהיב מנה לפלוני בדבורה", רשב"א: החתן אומר לאשה "התקדשי לי בהנאה זו שאני נותן מתנה זו לזה בדבורך", רמב"ם אישות ה,כא: "אף על פי שלא הגיע לה כלום הרי נהנית ברצונה שנעשה ונהנה פלוני בגללה").

⁹ כמובן שלהיפך אין להקשות, ובקידושין אין הנאה דקא מהימנא ליה, שהרי הכסף ניתן לפלוני במתנה גמורה, ולא סמך המקדש על האשה שתחזיר.

¹⁰ בחידושו בתחילת הסוגיה, דף ו,ב.

¹¹ ח"א סימן רכד, והובא בבית יוסף סימן כט וברמ"א אה"ע כט,ב.

לכן נראה לתרץ באופן פשוט: בערב בדרך כלל המציאות היא שהערב אינו מבקש מהמלווה להלות ללווה, אלא הלווה ביקש תחילה את ההלוואה, והערב רק הסכים לעשות טובה ללווה או למלווה ולקבל ערבות על ההלוואה. הערב אינו מעוניין כלל בביצוע ההלוואה, ולכן אין לו הנאה מכך שהוציאו מעות על פיו, שהרי לא ביקש זאת כלל. (במקרה שבו הערב ניגש תחלה מעצמו למלווה ואמר לו "הלווה מעות לפלוני ואשתעבד לך" אין הכי נמי שיש כאן הנאה שהוציאו מעות על פיו, ולא צריך להגיע להנאה שמהימן ליה).